

ЕЗИКОВА КУЛТУРА / LANGUAGE CULTURE

УДАРЕНИЕТО НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ И ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ ИМЕНА, ОБРАЗУВАНИ С ПРЕДСТАВКИТЕ *ВЪЗ-, ИЗВЪН-, НЕ-, ПРА-, ПРЕ-*

ЛОРА ЖЕЛЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

l.mikova@ibl.bas.bg

Представя се ударението на съществителните и прилагателните имена, образувани с представките *въз-, извън-, не-, пра-, пре-*, според Академичната граматика и според „Официалния правописен речник на българския език“ от 2012 г. Излагат се накратко принципите за определянето на това дали думата има едно, или две ударения. Посочват се проблемните места при представянето на ударението в тези думи.

THE STRESS IN NOUNS AND ADJECTIVES FORMED WITH THE PREFIXES *ВЪЗ-, ИЗВЪН-, НЕ-, ПРА-, ПРЕ-*

LORA ZHELEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

l.mikova@ibl.bas.bg

This notice deals with the stress in nouns and adjectives formed with the prefixes *въз-, извън-, не-, пра-, пре-* and its representation in the Academic Grammar and the Official Spelling Dictionary from 2012. After laying out the principles used to define whether a word bears one or two stresses, the author points out the issues in representing the stress of the studied words.

В текста ще разгледаме съществителните и прилагателните имена, образувани с представките от домашен произход *въз-, извън-, не-, пра-, пре-*. Ще посочим проблемите, които възникват при определянето на ударението в някои от тези думи.

Основният проблем е свързан с разграничаването на случаите, когато думите имат две ударения, от случаите, в които имат само едно ударение.

В академичната „Граматика на съвременния български книжовен език. Том I. Фонетика“ е обърнато внимание на трудностите при установяването на акцентни норми при думите с две ударения в българския език: „Думите, които се изговарят с две ударения в българския език, са твърде разнообразни. При установяване на акцентната им характеристика си взаимодействат различни и често пъти противоречиви по своя характер причини – лингвистични и екстралингвистични. Това затруднява установяването на точни правила и норми при изговора на допълнителното ударение и създава условия за вариантен изговор и колебания“ (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 199).

В същото време в Академичната граматика се набелязват някои общи тенденции при акцентуването на думите с едно или с две ударения, като се изтъква ролята на няколко фактора: смисловите отношения между отделните компоненти на думата, морфемната структура и функционалната характеристика на думата, намерението на говорещия. Когато съставките са по-самостоятелни смислово, е по-голяма вероятността да се появи второ ударение. Когато смисловата връзка между съставките е по-силна и преобладава новото, обобщено значение, е по-вероятно ударението да е само едно (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 199). Второ ударение може да се появи в сложни думи и в думи, образувани с представки, „и по емфатичен път, тоест когато говорещият иска да подчертае или да отдели изговорно смисловото съдържание на съответната съставка на думата: *нѐплатежоспособен, нѐблагоприличен, нѐморален*“ (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 201).

Наличието или липсата на две ударения може да зависи и от това доколко нова е една дума, дали принадлежи към общоупотребимата лексика, или не. Когато думата е нова, необичайна, употребява се в определена сфера, например има терминологичен характер, тогава е по-вероятно да се изговаря с две ударения, стремежът е думата акцентно да се разчлени. Когато думата е преминала към по-широко употребяваната лексика, наличието на второ ударение става факултативно, като може второто ударение съвсем да отпадне (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 202).

Съществителните и прилагателните, образувани с представките *извън-, не-, пра-, пре-*, са представени при думите с две главни ударения в Академичната граматика (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 208–209): *извън-: извъ̀нградски, извъ̀нслужебен; не-: нѐактуален, нѐапетитен; пра-: пра̀ба̀ба, пра̀родѝна; пре-: прѐбл̀а̀г, прѐдоб̀ър.*

С две главни ударения според Академичната граматика са и прилагателните имена, образувани с представката *въз-: въз̀черв̀ен, въз̀го̀лям* (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 209).

Обяснението е, че ударението пада върху тези представки, тъй като те имат собствено значение (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 179; 201).

По-долу ще разгледаме как е дадено ударението на съществителните и прилагателните, образувани с представките *извън-, не-, пра-, пре-*, и на

прилагателните, образувани с представката *въз-*, в „Официалния правописен речник на българския език“ от 2012 г. (ОПРБЕ/OPRBE 2012). Ще отбележим, че поради влиянието на различни фактори върху акцентната характеристика на думата не се очаква всички думи с една и съща представка да бъдат представени по еднакъв начин по отношение на ударението.

Прилагателните имена, образувани с представката *въз-*, в ОПРБЕ са представени са в съответствие с Академичната граматика – с две ударения, напр. *възвѣсѣдѣк*, *възкѣисѣл*.

Съществителните и прилагателните, образувани с представката *извън-*, са представени като цяло с две ударения в ОПРБЕ, както са и в Академичната граматика. Само три думи са с едно ударение: *извънмѣрен*, *извънрѣден*, *извънрѣдност*. Това има своето обяснение: тези три думи са общоупотребими, утвърдили са се отдавна в книжовния език и техните съставки не се схващат като самостоятелни, а като образуващи едно общо значение в новата дума. Останалите съществителни и прилагателни, образувани с представка *извън-*, са с две ударения, тъй като се явяват по-нови думи, имат поспецифична употреба и съставките им запазват относителна смислова самостоятелност. Например: *извънбѣдѣличѣн*, *извънслужѣбен*, *извънщѣтен*. Те се свързват със словосъчетанията *извън болницѣта*, *извън служѣбата*, *извън щѣта*, докато *извънмѣрен*, *извънрѣден* не се свързват пряко с *извън мярѣта*, *извън рѣда*, а се схващат като една смислова цялост и значенията на отделните им съставки са по-тясно свързани при изграждането на значението на новата дума.

Прилагателните имена, образувани с представката *не-*, са представени по различен начин в „Официалния правописен речник на българския език“. Преобладават прилагателните с едно ударение, например *неактуѣлен*, *негѣдѣк*, *неинтелигѣнтѣн*, *неинтерѣсен*, *некрѣсив*, *немаловѣжен*, *нерѣдѣк*, *неслѣжен*, *несмѣл*, *нестрѣовѣи*, *нетрѣдов*, *нехармонѣчен*. Само някои прилагателни с *не-* са представени с две ударения, напр. *небѣанков*, *невербѣалѣн*, *невѣсѣдѣк*, *негѣляѣм*, *недалѣчен*, *недобѣр*, *нееднѣкъѣв*, *недѣиш*, *немѣлъѣк*, *немарксѣистѣки*. Съществителните с представка *не-* също са представени по различен начин в ОПРБЕ: например *неѣстина* е с едно ударение, а *неметѣл* – с две ударения. Трябва да обърнем внимание, че в Академичната граматика има известна непоследователност при описанието на думите, образувани с представка *не-*. От една страна, те са характеризирани като лексикални единици с две главни ударения (ГСБКЕ/GSBKE 1998: 208–209). От друга страна, на друго място е споменато, че може да се появи допълнително ударение (което е означено като второстепенно), когато говорещият иска да подчертае смисловото съдържание на представката – тоест представката *не-* по принцип не е ударена, но ако говорещият иска да наблегне на смисъла ѝ, може да я произнесе с второстепенно ударение (ГСБКЕ/ GSBKE 1998: 201). Трябва внимателно да се прецени как е по-правилно да се схващат съществителните и прилагателните, образувани с представката *не-*: дали като думи с две

ударения, или все пак при неутрален изговор думите имат само едно ударение.

В „Официалния правописен речник на българския език“ е налице различно представяне на съществителните и прилагателните, образувани с представка *пра-*, по отношение на ударението. В повечето случаи ударението е и на представката, и на основата: *пра̀ба̀ба*, *пра̀врѐме*, *пра̀дѐди*, *пра̀дя̀до*, *пра̀дя̀дов*, *пра̀дя̀довски*, *пра̀езѝк*, *пра̀езѝчен*, *пра̀исто̀ричен*, *пра̀исто̀рически*, *пра̀исто̀рия*, *пра̀ма̀йка*, *пра̀отѐц*, *пра̀ро̀дѝна*, *пра̀ро̀дѝтел*, *пра̀ро̀дѝтелка*, *пра̀ро̀дѝтелски*. Също и: *пра̀пра̀ба̀ба*, *пра̀пра̀дя̀до*. Но при няколко думи ударението е само на представката: *пра̀бъ̀лгарин*, *пра̀бъ̀лгарка*, *пра̀бъ̀лгарски*, *пра̀внук*, *пра̀внучка*, *пра̀отѐчество*, *пра̀отѐчески*, *пра̀стар*; *пра̀пра̀внук*. Това състояние на кодификацията отразява реалните акцентни варианти, към които се придържат носителите на българския книжовен език.

Като именна представка *пре-* служи за образуване на прилагателни и съществителни имена от други прилагателни или съществителни със значение ‘който има или нещо, което съдържа във висша степен качеството, изразено от основното име’ (вж. „Речник на българския език“: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/пре-/>). В „Официалния правописен речник на българския език“ прилагателните, образувани с представката *пре-*, са представени като цяло с две ударения, което съответства на описанието в Академичната граматика и на тяхното книжовно произношение. Например: *прѐбла̀жен*, *прѐбо̀гат*, *прѐбя̀л*, *прѐва̀жен*, *прѐдоб̀ър*, *прѐдъ̀лзг*, *прѐкис̀ел*, *прѐмъ̀дър*, *прѐсветѝ*, *прѐста̀р*, *прѐчѝст*. Единственото изключение в правописния речник е прилагателното *прѐбъ̀рз*, което е дадено с ударение само върху представката, но вероятно неотбелязването на ударението върху кореновата гласна *ъ* в конкретния случай е резултат от недоглеждане. По-различен е случаят с други три прилагателни: *прѐкра̀сен*, *прѐлестен*, *прѐпод̀обен*. Те присъстват с по едно ударение (върху представката), защото такава е акцентната норма в съвременния книжовен език – днес те не се схващат като образувани чрез представката *пре-* от прилагателните *красен*, *лестен*, *подобен*. По същия начин са представени и съществителните имена. *Прѐна̀прѐжѐние* и *прѐпод̀гот̀овка* са с две ударения в правописния речник, тъй като се схващат като образувани от *на̀прѐжение* и *под̀гот̀овка* с представката *пре-*. *Прѐлест*, *прѐмъ̀дрост*, *прѐосвѐщ̀енство* и *прѐпод̀обѝе* са само с едно ударение в правописния речник, тъй като са стари думи и значението им вече се схваща като една цялост, а не като сбор от значенията на съставките, тоест не се възприемат като образувани от *лест*, *мъ̀дрост*, *освѐщ̀енство*, *под̀обѝе* чрез представката *пре-*. Тези процеси на смислово равнище водят до стабилизиране на ударението само върху една сричка на съответните думи.

Както се вижда от направения кратък преглед, при някои представки няма разлики и колебания относно ударението на думите, образувани с тях, както в Академичната граматика, така и в „Официалния правописен речник“. Това са представките *въз-*, *извъ̀н-*, *пре-*. При други обаче има разлики

и колебания. Думите, образувани с *не-*, са представени по различен начин както в Академичната граматика, така и в ОПРБЕ. В правописния речник има динамика и при ударението на думите, образувани с *пра-*.

Можем да обобщим, че ударението пада върху представката, когато тя има по-самостоятелно значение в състава на образуваната с нея дума, например *възвѣсѡдѡк, извъ̀нбѡдлнчѡн, прѣдѡбѡ̀р, прѣна̀прежѣ̀ние*. Ударението не пада върху представката, когато значението на образуваната с нея дума се схваща като една цялост, а не като сбор от значението на съставките ѝ, например *извъ̀нрѣ̀ден, прѣкрѡ̀сен, прѣпо̀дѡ̀бие*. Кодификацията като цяло отразява състоянието на съвременната книжовна произносителна норма, която се характеризира както със стабилизиране на ударението на различно място в отделните лексикални единици, образувани с една и съща представка, така и с динамика на акцентните норми. Част от тази динамика е и фактът, че в устната реч съществуват колебания при изговора на отделни думи по отношение на избора на едно или две ударения, например: *п̀рѡ̀внѡ̀к* или *п̀рѡ̀внѡ̀к*, *нѣ̀вѡ̀сѡ̀дѡ̀к* или *нѣ̀вѡ̀сѡ̀к*, *нѣ̀смѣ̀л* или *нѣ̀смѣ̀л*. Тези колебания остават в обхвата на нормалната за устната форма на книжовния език вариантност.

ЛИТЕРАТУРА

- ГСБКЕ 1998 (1982): Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 1. Фонетика. София, Абагар.
 ОПРБЕ 2012: Официален правописен речник на българския език. София, Просвета.
 Речник на българския език: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>

REFERENCES

- GSBKE 1998 (1982): Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 1. Fonetika. Sofia, Abagar.
 OPRBE 2012: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Prosveta.
 Rechnik na balgarskiya ezik: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>.

✉ Д-р Лора Желева

Секция за съвременен български език
 Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
 при Българска академия на науките
 бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Lora Zheleva, PhD

Department of Modern Bulgarian Language
 Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
 52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria